

PRAKSE I NARACIJE (O) STAROSTI U ZAGREBU

TIHANA RUBIĆ

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 29. 9. 2018.
Prihvaćeno: 22. 10. 2018.
DOI: 10.15176/vol55no201
UDK 39:159.922.63
39:316.334.56

Starost bi bila svršetak života u dvostrukom smislu te reči;
ona ga završava i njegovo je vrhovno ispunjenje.
(De Bovoar 1987: 255)

Rad predstavlja inicijalno etnološko i kulturnoantropološko promišljanje starenja i mogućih pristupa u istraživanju starosti na osnovi literature i terenskih opservacija praksi te naracija o starosti i starenju u glavnom hrvatskom gradu, Zagrebu. U teorijsko-interpretativnom smislu oslanja se na antropologiju starenja, antropologiju grada te antropologiju obitelji i srodstva, kao i na koncepte stvaranja grada, javnoga prostora i aktivnog starenja. U radu se kreće od presjeka sociokulturnih istraživanja starosti, potom se (kritički) razmatra koncept aktivnog starenja, te se završava etnografskim uvidima u prakse i naracije (o) starosti u kontekstu hrvatskoga glavnog grada. Razmatraju se pojedine karakteristike neformalnih i formalnih praksi starih osoba u glavnome gradu te reklamni diskurs u okviru oglašavanja u javnom prostoru grada. Istraživanje je obuhvaćalo analizu odnosa starenja i grada, starosti i urbanoga (javnog) prostora, te promišljanje paradigme "aktivnog starenja" u gradu Zagrebu. Cilj je ovog rada uputiti na opservirane, "osluhnute" elemente prikupljene etnografske građe vezane uz življene prakse starih osoba u javnom prostoru grada, kao i na suvremeni politički i oglašivački diskurs o starenju i starim osobama u Hrvatskoj i u glavnom gradu.

Ključne riječi: Zagreb, stare osobe, (aktivno) starenje, stvaranje grada, javni prostor, etnološko i kulturnoantropološko istraživanje

UVOD

Starije osobe, stariji, umirovljenici, seniori, skupina 50+ (u europskim projektima i istraživanjima, u djelatnostima udruga građana, primjerice Udruga "Žene 50+"), skupina 65+ (pri Hrvatskom zavodu za zapošljavanje, Hrvatskom zavodu za mirovinsko osiguranje, u okviru kulturnih i edukativnih programa Gradskih knjižnica, pri kupnji karata za javni prijevoz i

dr.) – uvriježeni su nazivi za društvenu skupinu određenu kriterijem kronološke dobi što je “(d)ob osobe izražena u navršenim godinama života” (Podgorelec 2008: 58).

U pravnom, stručnom, medijskom i razgovornom diskursu stara osoba često se definira godinama života te u odnosu na tržište rada pa se govori o pojedincu “koji napušta sferu aktivnog rada prema propisanom tj. konstruisanom starosnom kriteriju” (Milosavljević 2014a: 344). O problematičnosti pristupa jednoobraznog identiteta te potrebi relativizacije uvriježenih dobnih podjela svjedoči upravo iskustvo prethodne dugotrajne nezaposlenosti, a potom i (prijevremenog) umirovljenja velikoga broja formalno umirovljenih osoba u Hrvatskoj (usp. Rubić 2017), prema kriteriju spomenute kronološke dobi, ali i prema drugim kriterijima (primjerice, narušenom zdravstvenom stanju). Na problematičnost navedenog pristupa ukazuju i pristupi iz psihijatrijske prakse: “kao što je teško reći da zrelost počinje u 18. godini, da djetinjstvo prestaje u sedmoj, dvanaestoj, kada ulazimo u pubertet, tako se i granice starosti teško određuju” (Gruden 2013: 15).

U radu koristim termin *stare osobe*¹ koji proizlazi iz promišljanja relacijskog bipolarnog odnosa s terminom *mlade osobe*, *mladi*, koji je u sociokulturnom smislu također nezahvalan za demarkaciju te je snažno kontekstualno ovisan. Primjećuje se da se kada je riječ o mladim osobama, mladima, ne pribjegava korištenju termina *mlađe osobe*, *mlađi*, dok se isto često čini u slučaju kada se govori o starim osobama. Izbjegavam termine poput *starije osobe*, *stariji* jer ih poimam eufemizmima te koristim riječ *star*, *stare osobe* za sve koji su bili sudionicima u ovom istraživanju, s ciljem normalizacije i afirmacije te riječi. Bili su to muškarci i žene u širokom rasponu godina života, od 50 do 90. Istraživanje se odvijalo u javnom prostoru grada na raznim praćenim aktivnostima i događanjima namijenjenim “starijim osobama”, na otvorenom (trgovi, terasa kafića, park), u prostorijama udruga, kulturnih i obrazovnih institucija ili u, na prijedlog i poziv, privatnim domovima sugovornika. Razgovori (neformalni i polustrukturirani) su se odvijali s osobama koje su organizatori aktivnosti i događanja, sudionicima i korisnicima tih sadržaja, aktivnosti i programa, te i s ponekima koji nisu redovno uključeni u neki vid organiziranih, institucionalnih, skupnih aktivnosti,² i to u nekoliko navrata u razdoblju od 2015. do 2018. godine. Promatranje sa sudjelovanjem odvijalo se kroz sudjelovanje u zabavnim i obrazovnim aktivnostima

¹ Sličan termin (*stara lica*) koristi i antropologinja Ljubica Milosavljević (2012, 2014a, 2014b). U radu će drugi nazivi i određenja biti korišteni samo kada su kao takvi preuzeti iz literature i izvora: “treća životna dob” se često pojavljuje u literaturi i označuje razdoblje života od umirovljenja do osamdesete godine, a “četvrta životna dob” razdoblje života nakon navršenih osamdeset godina (Špan 2000: 25). U hrvatskom Zakonu o socijalnoj skrbi (čl. 4, t.11) odrednica za definiranje je “dob od 65 i više godina života” i u njemu se koristi termin “starije osobe” (<https://www.zakon.hr/z/222/Zakon-o-socijalnoj-skrbi>). U *Strategiji socijalne skrbi za starije osobe u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2017. do 2020. godine* ističe se podjela prema kojoj se “starije stanovništvo dijeli u sljedeće tri dobne skupine: mlađa 65–74 godine, srednja 75–84 godine i stara 85 i više godina”. Ta se podjela, među ostalim, koristi i u planiranju skrbi o starim osobama koje u nekom trenutku postaju ovisne o pomoći druge osobe (<https://mdomsp.gov.hr/userdocsimages/izivkovic/Strategija%20socijalne%20skrbi%20za%20starije%20osobe%20u%20RH%20za%20razdoblje%20od%202017.-2020.%20g.pdf>, pristup 1. rujna 2018.).

² Ovi posljednji uglavnom vlastiti angažman oko čuvanja unuka i odnos s mlađim naraštajem u obitelji, dnevni odlazak u supermarket ili šetnju, kao i pojedinačne posjete kakvim kulturnim događanjima u gradu, interpretiraju (afirmativno i/li kritički) kao “aktivno starenje”.

te programima, kulturnim događajima, organiziranim izletima, radionicama i prosvjednim aktivnostima koji su se u Zagrebu odvijali tijekom spomenutog razdoblja. Obavljeno je deset polustrukturiranih intervjua i dvadesetak neformalnih razgovora sa starim osobama kao i s ekspertima koji djeluju u području obrazovanja ili skrbi za stare osobe. Obilazak događanja u organizaciji raznih gradskih institucija i tijela koji djeluju na promicanju prava i unapređenju položaja starih osoba u Zagrebu uključivao je i, primjerice, posjet godišnjem specijaliziranom sajmu, raznim plesnim umirovljeničkim okupljanjima, kazališnim predstavama te otvorenjima likovnih izložbi i radionica u okviru centara za kulturu i obrazovanje ili pučkih učilišta.

Rad je nastao u okviru znanstvenoga projekta “Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet” (br. 2350) Hrvatske zaklade za znanost,³ kojim se kroz dva konceptualna okvira – politike prostora i politike razlike – istražuje zajednice, lokacije, prakse i događanja u gradu Zagrebu. Prvi okvir, politike prostora, tiče se društvenih, kulturnih i ekonomskih, svakodnevnih i ceremonijalnih, praksi stanovnika grada, kao i naracija te strategija upravljanja gradom. Kroz projekt se promišlja odnos stanovnika i pojedinih gradskih lokacija. Trgovi, parkovi i ulice pritom nisu poimani tek kao kulise društvenosti, nego i kao akteri i stvaratelji društvenog, kulturnog, svakodnevnog i simboličkog (Čapo i Gulin Zrnić 2011; usp. Čapo i Kelemen 2017). Druga projektna dionica, ona o politikama razlika, obuhvaća “skupine i pojedince koji žive u gradu i čija se različitost, drugost, manjinski status i (ne) vidljivost u prostoru i gradskim politikama i javnom diskursu temelje na njihovom inozemnom podrijetlu, povratku iz hrvatske dijaspe, slabijem socioekonomskom statusu, seksualnom i rodnom opredjeljenju, starijoj životnoj dobi [...]” (Kelemen et al. 2017: 585). Stare osobe promatrane su kroz okvir politike razlike i politike prostora, kao dionici gradske svakodnevice, tj. akteri u *stvaranju grada*, procesu koji je “višeslojan ishod pregovaranja različitih aktera i upisivanja raznolikih značenja, sjećanja, vrijednosti, naracija i praksi u urbani prostor” (isto: 584).

PRESJEK SOCIOKULTURNIH ISTRAŽIVANJA STAROSTI

U hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji tema starosti nije ciljano i sveobuhvatno zastupljena, što je neobično imamo li na umu da su od kraja 19. stoljeća generacije etnologa svoj zanat, često podrazumijevajuće, “ispekle” terensko-istraživačkim radom koji bi uključivao brojne sate razgovora s lokalnim, mahom starim, osobama. Ispostavlja se da stare osobe nisu bile u fokusu tih istraživanja, već su bile instrumentom spoznaje za (druge) teme: običaje, rituale, elemente tradicijske materijalne kulture i sl., u maniri kulturno-historijske paradigme. Razdoblje koje se pritom postavljalo u istraživački fokus bilo je kazivačevo mladenaštvo. Tako se kroz narativne izvore negiralo starost koja je istraživačima bila legitimna, poželjna i dopadljiva karakteristika kazivača na terenu. Istodobno je

³ Više o projektu na www.citymaking.eu.

bila i “ometajuća” u smislu istraživačkog “probijanja” kroz duge naracije i brojna prisjećanja starih osoba koja nisu u skladu s inicijalnom temom. Stare su osobe u tradiciji “klasičnog” etnološkog istraživanja kriterijem kronološke dobi dobivale legitimitet “pravih” kazivača. Hrvatska je etnologija na terenu tragala za (čim) starijim osobama, ali ne i za starošću kao temom.

Moje ranije etnološko i kulturnoantropološko bavljenje dugotrajnom nezaposlenošću onih koji su u svojim četrdesetima ostali bez zaposlenja u okviru formalnog tržišta rada početkom 1990-ih u procesima deindustrijalizacije i privatizacije u tranzicijskoj Hrvatskoj, potaknulo me je na daljnje istraživanje među istom generacijskom skupinom. No, ovoga je puta nisam promatrala kroz okvir neformalne ekonomije i status nezaposlenosti, već kroz prakse sudjelovanja tih ljudi u aktivnostima “za starije” koje su im omogućene na osnovi njihove kronološke dobi. Ostankom bez zaposlenja početkom 1990-ih, više stotina tisuća ljudi u Hrvatskoj bilo je dugotrajno formalno nezaposleno, neki i po dva desetljeća u kontinuitetu (Rubić 2017). U konačnici, pri izračunu mirovine, godine starosti zajedno s godinama kratkoga ostvarenog staža bile su im dostatne tek za ostvarenje “minimalne” (najniže zajamčene) mirovine. Premda im je taj novi formalno-pravni status (umirovljenika) omogućio ostvarenje sigurnih mjesečnih primanja u vidu mirovine, te su ga mnogi sugovornici dočekali s olakšanjem i zadovoljstvom – ponajprije zbog iskustva egzistencijalne neizvjesnosti u razdoblju formalne nezaposlenosti i participacije u neformalnom tržištu rada (Rubić 2017: 234–235) – iznos od 2 500 kuna, kolika je prosječna mirovina u RH, vrlo je nizak (*Statističke informacije* 2018: 12–13).⁴ To je, naime, manje od polovine prosječne hrvatske plaće pa ovu društvenu skupinu promatramo kao ekonomski ranjivu i depriviranu bez obzira na mijenu njihova formalno-pravnoga statusa. Time se dovodi u pitanje univerzalnost “klasičnih” i “očekivanih” tranzicijskih točki u životnom i radnom vijeku pojedinca na osnovi kojih se (npr. činom umirovljenja) uvriježeno određuje nečiji “početak starosti”.

Antropologija starosti razvija se na svjetskom planu postupno kroz 20. stoljeće, istodobno s istraživanjima u okviru raznih drugih znanosti (sociologije, psihologije, socijalnog rada, filozofije, pedagogije, andragogije) te one koja se ciljano bavi starim osobama – gerontologije. Usmjerenost raznih znanstvenih područja na starenje stvorila je multidisciplinarno mnoštvo pristupa i podataka, međutim, kako uočava etnologinja i kulturna antropologinja Ljubica Milosavljević, i određenu fragmentarnost u bavljenju temom (Milosavljević 2014a: 12).

⁴ Zakonska je osnova za izračun mirovine često mijenjana, ujedno i stoga što je unazad više godina na djelu Mirovinska reforma, dugotrajni proces koji se u Hrvatskoj odvija u fazama i kojemu je završetak prve faze bio već polovicom 2002. godine (<http://www.mirovinsko.hr/default.aspx?ID=364>, pristup 2. 8. 2018.). Najniža se zajamčena mirovina, s obzirom na godine ostvarenog staža, trenutno kreće od manje od 1 000 do nešto malo više od 2 500 kuna mjesečno (minimalna plaća u Hrvatskoj iznosila je prema Zakonu o minimalnoj plaći primjerice 2009. godine oko 2 700 kuna bruto, 2014. godine oko 3 000 kuna bruto (http://www.sgh.hr/app/webroot/files/file/Minimalna%20pla%C4%87a%20u%20RH%202008_-2014_.pdf), a godine 2018. blizu 3 500 kuna bruto (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_12_122_2781.html, pristup 1. 8. 2018.).

Važno djelo društveno-humanističke provenijencije koje u dvama svescima tematizira i problematizira starost, a koje je imalo svjetski znanstveni odjek, studija je francuske feministkinje, filozofkinje, teoretičarke i političke aktivistice Simone de Beauvoir iz 1970. godine, naslova *Starost*. Jedna je od kasnijih autoričinih knjiga u kojoj se raspravlja o nizu socioloških, kulturnih, filozofskih, etnoloških, bioloških i političkih aspekata starosti i starenja u prošlim i suvremenim društvima. Knjiga predstavlja kritičan i sveobuhvatan pristup temi starenja. De Beauvoir ukazuje na to kako “starac svoj položaj nikada ne osvaja sam, već da mu je on dodeljen”⁵ (De Bovoar 1987: 101), čime podvlači konstruktivistički element starosti te problematičnost društvenog položaja stare osobe (kako je to ranije kritički i revolucionarno istaknula i elaborirala za “drugi spol”).

Recentnija utjecajna studija naslova *The World Until Yesterday* američkog antropologa, biologa, geografa i publicista Jareda Diamonda iz 2012. godine nastala je dugotrajnim kvalitativnim istraživanjem predindustrijskih, tradicijskih, mahom plemenskih, društava. Veliki dio rasprave autor posvećuje sociokulturnim pitanjima te odnosu društava prema starim osobama u prošlosti i danas. Kulturnorelativističkim pristupom, istovjetnim onom Simone de Beauvoir, autor donosi pregled (radikalnih) praksi napuštanja ili ubijanja starih osoba, ali s druge strane donosi kritičku misao prema kojoj su razlike u odnosu prema starima u prošlosti i danas između tradicionalnih te modernih/suvremenih/Zapadnih društava formalne, a manje strukturalne. Riječima Simone de Beauvoir: “san o pomlađivanju ponovo ćemo sretati sve do naših dana” (1987: 109), odnosno eksplicitnije: “(k)od primitivaca praktična rješenja onih problema koje im postavljaju stari, veoma su različita: ubijaju ih, ostavljaju ih da umru, udjeluju im tek toliko da prežive, osiguravaju im udoban kraj, ili ih čak uvažavaju i obasipaju pažnjom. Videćemo da takozvani civilizovani narodi postupaju prema njima na iste načine; jedino je ubijanje zabranjeno, ako nije prikriveno” (isto: 103). Pored toga, Jared Diamond uključuje u razmatranje koncept konteksta i transformacija. Jedna od znamenitih teza Jareda Diamonda o tomu zašto suvremena društva sve manje odlikuje poštovanje autoriteta starijih je funkcionalistička i tiče se izmijenjenog sociokulturnog i tehnološkog konteksta – širenjem pismenosti stare osobe gube nekadašnju društvenu funkciju i ulogu čuvara iskustva i prenositelja znanja. Prema Diamondu, u modernim i suvremenim društvima, opismenjavanjem i širenjem pisane riječi, stare osobe *zamijenjene* su tekstovima, te, još radikalnije, digitalnim tehnologijama s brzim prijenosom i dostupnošću informacija i znanja.

Velik dio sociokulturnih istraživanja starosti fokusira se na odnose unutar obitelji. I obrnuto, kod teme obiteljskih odnosa tema starenja se nameće kroz istraživanje odnosa među generacijama, napose (reciprociteta i smjerova) međugeneracijske pomoći, uzdržavanja starijih članova obitelji i odnosa nasljeđivanja. Društveno-humanističko zanimanje za

---

⁵ Vrlo sličnu tezu, proizašlu iz kvalitativnog etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja starosti u Srbiji, ističe Ljubica Milosavljević o starosti kao društvenom problemu: “(v)lasnici problema su ti koji barataju njime, a to u ovom slučaju nisu pripadnici starije generacije. Država, ministarstva, institucije socijalnog staranja, i, u skorije vreme, nevladin sektor, diktiraju dinamiku i smerove rešavanja problema” (Milosavljević 2012: 37).

rodbinske nazive i sustave srodstva, hijerarhiju i podjelu rada unutar rodbinske i obiteljske mreže, obrasce nasljeđivanja i stanovanja, donijelo je i pregršt podataka o starim članovima (plemenskih, seoskih i sl.) zajednica te o njihovu praktičnom i simboličkom odnosu s drugim generacijama.⁶ Ove su teme često interdisciplinarno (sociološki, povijesno i kulturnoantropološki) istraživane. Recentniji primjer je znanstveni međunarodni projekt Šestog okvirnog programa Europske unije pod nazivom “Obitelj i socijalna sigurnost”, koji se odvijao tijekom 2005. i 2006. godine u osam europskih zemalja među kojima je bila i Hrvatska, s temeljnim istraživačkim pitanjem o odnosu obitelji i države u suvremenoj Europi te obrascima i transformacijama pružanja socijalne sigurnosti i podrške pojedincu kroz 20. stoljeće.⁷ Istraživanje međugeneracijske podrške i pomoći pokazalo je kako su stare osobe ključni neformalni pružatelji pomoći mlađim članovima svojih obitelji, dok je obrnuto znatno rjeđi slučaj i to u svim istraživanim zemljama. “Baka servis” je sveprisutna neformalna institucija podrške (štoviše – pod tim istim nazivom, prevodivo na pojedine nacionalne jezike). Isti je slučaj sa (zabrinjavajućom) (samo)percepcijom starih osoba kao “tereta” mladima, iz čega proizlazi zaključak o društvenoj ranjivosti starih osoba na široj, europskoj razini. Premda nakon Drugog svjetskog rata institucionalni oblici skrbi za stare osobe kontinuirano rastu (Grandits 2010; Milosavljević 2014b), pokazalo se i da su kontinuirano nedostatni.⁸ Otvaranje mogućnosti privatnom sektoru da pruža institucionaliziranu skrb za stare osobe u Hrvatskoj je zadnjih desetljeća donijelo izraženiju klasnu dimenziju u institucionalizaciji i izvanobiteljskoj skrbi o starim osobama, te aktualiziralo probleme poput nedovoljne njege, manjka osoblja i higijenskog pribora, raznolikosti prehrane, standardizacije i transparentnosti mjera ograničavanja slobode kretanja korisnicima domova i sl.⁹ Nerijetko su institucionalna skrb i neformalna skrb na razini raznih društvenih mreža u preplitanju i sprezi, te se, kao i kod čuvanja djece, čak i u urbanim naseljima (Rubić i Leutloff-Grandits 2015) oslonac traži u oba sustava, institucijskom te u raznim mrežama društvenosti (obiteljskim, susjedskim i prijateljskim).¹⁰

⁶ U hrvatskoj etnologiji kroz 20. stoljeće ove su teme, ponovno na način kulturno-historijskoga pristupa, bile zastupljene u radovima o seljačkim obiteljskim zadrugama.

⁷ Izvorni engleski naziv projekta bio je “Kinship and Social Security”. Glavno je istraživačko pitanje glasilo: “Zašto pomagati svojim rođacima i obitelji, te zašto ih imati (više)?” Projekt se odvijao u: Hrvatskoj, Poljskoj, Austriji, Njemačkoj, Rusiji, Švedskoj, Italiji i Francuskoj. Projekt je koordinirao Institut za socijalnu antropologiju Max Planck u Halleu/Saaleu u Njemačkoj, a u Hrvatskoj je partner na projektu bio Institut za etnologiju i folkloristiku. Više o projektu KASS može se vidjeti na mrežnoj stranici <http://web.eth.mpg.de/kass/croatia.html> (pristup 20. 9. 2018.).

⁸ “Zlatno doba” države blagostanja u Europi su pedesete i šezdesete godine 20. stoljeća (Grandits 2010: 25–29).

⁹ O čemu je izvjestila Pučka pravobraniteljica u Izvješću Hrvatskom saboru za 2017. godinu, donesenom u ožujku 2018. Izvješće je dostupno na: <http://www.sabor.hr/izvjesce-pucke-pravobraniteljice-za-2017-godinu-po> (pristup 10. 9. 2018.).

¹⁰ Sociologinje S. Podgorelec i S. Klempić pišu o prijateljskoj pomoći kao prisutnoj bez obzira na to je li riječ o urbanom ili ruralnom kontekstu u kojemu se pomoć odvija, dok je dobrosusjedska izražena izvan gradova. Transformacije u intenzitetu pomoći koja se odvija na razini spomenutih društvenih odnosa, autorice primjećuju od devedesetih godina 20. stoljeća te naglašavaju kako “(p)rijateljska i dobrosusjedska potpora mogu u određenoj mjeri nadomjestiti nedostatak skrbi djece, ali slabija mreža domova za starije i nemoćne u izvangradskim prostorima, a time i slabije organizirana izvaninstitucionalna pomoć, zahtijevaju bolju orga-

O odnosu starenja i specifičnog konteksta (npr. grada, otoka) te o konstruiranju starosti u medijima pisale su dvije autorice: etnologinja i kulturna antropologinja Ljubica Milosavljević te sociologinja Sonja Podgorelec. Milosavljević je objavila u Beogradu 2012. godine studiju *Ogledi iz antropologije starosti*, te dvije povezane knjige, *Antropologija starosti: penzije i Antropologija starosti: domovi*. Te tri kvalitativne studije tiču se konstruiranja starosti u srbijanskom prošlom i suvremenom društvu. Autorica problematizira starost kao društveni problem i određuje starost kao društvenu konstrukciju koja “sa biološkim kriterijumima može biti izvan svake relacije” (Milosavljević 2012: 102). Ističe da je starost kakvu konstruiramo danas “posledica skupnih promena [...] u 19., 20. i 21. veku” (Milosavljević 2014a: 343) te da je povezana ponajprije “sa sferom rada, ali je prevođenjem u ‘teret’ za budžet iz kojeg se finansiraju domaće penzije i vidovi socijalne zaštite, konstruisana i kao problem u vezi sa siromaštvom” (isto: 13). Zbog toga je, naglašava autorica, “starost izvor straha kako za pojedinca, tako i za zajednicu kojoj pripada” (isto).¹¹ Znan je doprinos Sonje Podgorelec u suvremenoj hrvatskoj sociologiji, koja koristeći kvantitativni i kvalitativni istraživački pristup u studiji starenja na hrvatskim otocima objavljenoj 2008. godine pod naslovom *Ostarjeti na otoku: kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka* problematizira odnos specifičnog konteksta (*otočnosti*) i starosti. Sprega kvantitativnih i kvalitativnih analiza, faktografskih i deskriptivnih elemenata, životnih priča te metodološko-teorijskih prinosa, čini tu studiju sveobuhvatnim polazištem u istraživanju starih osoba i starenja posebno s fokusom na temu *kvalitete života*, ali i s pitanjem o kontekstu (u toj studiji to je otočni, ruralni, mediteranski kontekst) u okviru kojeg se odvija, i u odnosu s kojim nastaje, iskustvo starenja.

AKTIVNO STARENJE

“Aktivno”, “uspješno” (Ambrosi-Randić i Plavšić 2008; Podgorelec 2008: 51), “zdravo” i “produktivno” starenje (usp. Bara i Podgorelec 2015), koncepti su iz područja gerontologije, ekonomije, marketinga, pedagogije, andragogije, demografije, medicine, javnoga zdravstva, socijalnoga rada, sociologije, psihologije i politike. Javljaju se u nacionalnim i međunarodnim dokumentima i strategijama te u programima rada raznih gradskih ustanova. Rastući korpus znanstvenih i stručnih radova o starosti i starenju, kao i strateških dokumenata, započinje konstatiranjem procesa globalnih razmjera u vidu demografskoga starenja stanovništva koje je rezultat produljenog životnog vijeka i pada nataliteta. Iskazuje se zabrinutost trendovima te nužnost (re)organizacije i regulacije javnih financija i sustava socijalne skrbi. S druge strane, proces starenja stanovništva poima se i kao izazov te

nizaciju formalne skrbi o starim ljudima, i to posebice u slabije naseljenim i manje razvijenim područjima” (Podgorelec i Klempić 2007: 111).

¹¹ O navedenom u Hrvatskoj svjedoče naslovi i napisi u dnevnim medijima poput onog: “Broj starijih osoba neprekidno raste, troškovi zdravstva mogli bi se udvostručiti” (<https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/broj-starijih-osoba-neprekidno-raste-trroskovi-zdravstva-mogli-bi-se-udvostruciti---458294.html>, pristup 26. 8. 2018.).

“povijesno postignuće koje valja slaviti” (Zrnišćak 2012: 73). Europska unija proglasila je 2012. godinom aktivnoga starenja i solidarnosti među generacijama, detektirajući i ističući globalni fenomen starenja stanovništva kao politički, ekonomski i socijalni izazov za budućnost i prioritet u rješavanju u sadašnjosti (Tymowski 2015).¹² Koncept “aktivnog starenja” uključen je u *Europsku strategiju razvoja do 2020. godine*¹³ i u tom se dokumentu govori o “zdravoj i aktivnoj starijoj populaciji” i promovira se politika aktivnoga starenja. Svjetska zdravstvena organizacija od prije nekoliko godina zagovara koncept sličnog naziva – “zdravo starenje” – te se njime koristi u strateškim dokumentima i u planu djelovanja organizacije od 2015. do 2030. godine, zamijenivši time prethodno korišten koncept “aktivnog starenja” koji je u opticaju bio od 2002. godine.¹⁴

Prema definiciji Ujedinjenih naroda, aktivno je starenje “proces punog iskorištavanja mogućnosti za zdravlje, participaciju i sigurnost, kako bi se unaprijedila kvaliteta života u procesu starenja ljudi” (Zrnišćak 2012: 73). Svjetska zdravstvena organizacija “zdravo starenje” definira kao “proces razvoja i održavanja funkcionalne sposobnosti koja omogućuje kvalitetan život u starosti”. Pristup je pozitivan, proaktivan i optimističan. Kao takav razvija se od šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća te znači *modernizaciju starenja*, kako to opisuje u studiji o starenju na hrvatskim otocima sociologinja Sonja Podgorelec (2008: 26). Pristup se temelji na “zalaganju za aktivnu prilagodbu osoba u kasnijoj životnoj fazi, čime se potiču procesi očuvanja osobnog identiteta i dobre kvalitete života u starosti” (isto: 51). Razlikuje se od tradicionalnih znanstvenih, stručnih i popularnih pristupa starosti i starenju kao periodu i stanju “ovisnosti, segregacije i potrebe za pomoći države” (isto: 35) te podrazumijeva “produktivnu staru osobu kao pojedinca uključena u aktivnosti kojima se može potvrditi kao osoba, koje su smislene, pružaju osobno zadovoljstvo i pozitivno utječu na živote drugih” (Kaye, Butler i Webster prema Podgorelec 2008: 35).

Nakon što je Europska unija, čija je Hrvatska članica od polovice 2013. godine, objavila svoje modele, preporuke i strategije vezane uz (aktivno) starenje,¹⁵ u Hrvatskoj mnoge udruge promoviraju taj koncept i temu kroz svoje aktivnosti, a poruke o nerazdvoivosti aktivnosti i starenja sadržane su u političkom, zdravstvenom i medijskom diskursu. Terminima poput *superseniora*¹⁶ ili *e-seniora*¹⁷ promiče se “važnost stvaranja pozitivne slike starijih osoba u javnosti” (European Commission 2014: 10) te potiče pozitivan odnos starih osoba prema vlastitom tijelu, sposobnostima, obrazovanju, slobodnom vremenu, socijalnim i radnim aktivnostima, intelektualnom i radnom potencijalu, korištenju novih

¹² [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/536344/EPRS_IDA\(2015\)536344_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/536344/EPRS_IDA(2015)536344_EN.pdf) (pristup 23. 7. 2018.).

¹³ <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLETE%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Euro%202020%20-%20EN%20version.pdf> (pristup 9. 7. 2018.).

¹⁴ <http://www.who.int/ageing/healthy-ageing/en/> (pristup 23. 7. 2018.).

¹⁵ Više o tome vidi na <https://www.eesc.europa.eu/en/tags/older-people?&year%5Bvalue%5D&page=4> (pristup 27. 7. 2018.).

¹⁶ Vidi npr. <https://superseniora.hr/kampanja/samo-stariji-nista-vise/> (pristup 26. 7. 2018.).

¹⁷ Vidi <http://www.eseniors.eu/> (pristup 26. 7. 2018.).

tehnologija i sl.¹⁸ S obzirom na to da su “(s)tariji ljudi, naviknuti na svoj podređeni položaj” te da se sukladno tomu “ponekad [...] sami smatraju ‘otpisanima’” (Špan 2000: 43), niz je polja životne svakodnevice (starih osoba) na koje se pristup i ideja “aktivnog starenja” može primjenjivati te potencijalno ostvariti društvenu promjenu.

U konceptualno-teorijskom smislu “aktivno starenje” usko je povezano s pojmom “cjeloživotnog obrazovanja” koji, premda prisutan, u Hrvatskoj još uvijek čeka svoju afirmaciju – “stopa cjeloživotnog obrazovanja [je] izuzetno niska jer je iznosila 2% u 2010. godini [...], u usporedbi s prosjekom EU-a od 9,1%” (Zrinščak 2012: 77).¹⁹ Sveučilište za treću životnu dob pri Pučkom otvorenom učilištu Zagreb institucija je za obrazovanje starih osoba, koja ove godine upisuje dvadeset sedmu generaciju polaznika i broji oko tisuću polaznika godišnje. Maja Špan, utemeljiteljica Sveučilišta, pedagoginja i andragoginja, smatra takva sveučilišta “najkonzistentnijom koncepcijom obrazovanja treće generacije” (Špan 2000: 20). Devedesetih je godina 20. stoljeća apelirala na promjenu odnosa društva prema starim osobama:

[d]osadašnja “azilska koncepcija” starosti po kojoj stari ljudi, nakon umirovljenja, postaju građanima drugog reda, pasivni promatrači promjena bez mogućnosti vlastitog sudjelovanja u njima, u svijetu se mijenja u koncepciju “aktivne starosti”. Djelatan, društveno uključen stariji čovjek dulje i bolje živi, zdraviji je i sretniji. (Špan 2000: 20)

Postoji i kritički pogled na ideju “aktivnog”, “zdravog” i “uspješnog” starenja (koji se uglavnom koriste kao sinonimi) po kojemu “podržavati aktivno i zdravo starenje” (European Commission 2014: 12) postaje put koji nije bez svojih problema. “Aktivno starenje” nije isključivo pojam teorijske naravi, već je sve prisutniji u “ocjenama nečijega zdravstvenog stanja, umirovljeničkim životnim stilovima, političkim programima i *anti-aging* društvenim vrijednostima”, koji mobilizira brojne “konferencije, časopise, financiranje, istraživačke programe [...], web stranice [...] i institucije” (Katz i Calasanti 2015: 27). Dakle, čitav je niz društvenih praksi kojima se “aktivno starenje” normalizira(lo). Isti autorski dvojac u paradigmi “aktivnog”, “zdravog” i “uspješnog” starenja vidi razna metodološka ograničenja, implicirane teorijske pretpostavke temeljene na ideji izbornosti i životnoga stila, te manjku pozornosti na društvenim nejednakostima među starim osobama i među generacijama (isto). Promjenu u diskursu uočavaju mnogi koji se desetljećima aktivno bave obrazovanjem, kulturnim i/li socijalnim programima za starije. Dugogodišnja voditeljica programa

¹⁸ Primjer takvog pristupa je društveno-angažirani, edukativni, umjetnički i kulturni festival “Ekstravaganatna tijela, ekstravaganatne godine” održan 2013. u Zagrebu, s nizom različitih događanja usmjerenih prema starim osobama i prema javnosti, koji je, u suradnji s partnerima, realizirao Kontejner – biro suvremene umjetničke prakse (Zagreb), s ciljem propitivanja starosti kao sociokulturne kategorije (<https://www.kontejner.org/projekti/ekstravaganatna-tijela/ekstravaganatna-tijela-ekstravaganatne-godine-2/>, pristup 20. 8. 2018.).

¹⁹ “(P)rihvaćanje obrazovanja kao životnog stila treće generacije” (Špan 2000: 20) u Hrvatskoj je nedovoljno razvijeno premda su temelji za takav pristup kod nas postavljeni prije više od dvadeset godina, i to upravo u Zagrebu, formiranjem Sveučilišta za treću životnu dob pri današnjem Pučkom otvorenom učilištu Zagreb, koje je postalo pozitivnim primjerom obrazovanja starih osoba u regiji i razvilo se po uzoru na europske institucije za obrazovanje starih osoba, koje se, počevši u Francuskoj, uspostavljaju od ranih sedamdesetih godina 20. stoljeća (isto: 70).

Sveučilišta za treću životnu dob u Zagrebu tako pojašnjava smjenu korištenih termina koji nose programe i platforme za financiranje na europskoj razini, na koje redovito apliciraju (primjerice Europski socijalni fond):

Tako je, kad smo mi počinjali, zapravo taj pojam *treća dob* se još nije toliko uopće koristio u javnosti kao što se koristi danas, ali sad se više ne koristi izraz *treća dob*, već *silver generacija*, jeste to primijetili? To je sad nešto što je jako moderno. Sad smo bili u Sloveniji prošli tjedan, na stručnom skupu i tu je bilo govora o tome da treba potencijale tih ljudi koristiti i da ne treba mirovina biti, kak bi rekli, kraj priče, pa sve šta mi znamo u biti, samo treba stvoriti uvjete. [...] To je meni sad taj *silver*, malo pratim šta će biti s tim, je li to sad pojam pomodarstva, zgodno zvuči, ili će se stvarno nešto promijeniti u odnosu prema starijim ljudima. I, velim, meni se čini, ma ne da mi se čini, nego mi jesmo prvi u Hrvatskoj otvorili tu stranicu obrazovanja starijih osoba, preko profesorice doktor Maje Špan, nisam ja to izmislila, nego ona je došla s tom idejom. Žena je pratila što se radi vani, a vani je prvo Sveučilište za treću dob 1973. godine u Toulouseu otvoreno, u Francuskoj, i nakon toga se taj pokret proširio po cijelom svijetu, ne Europi – svijetu!

GRAD I STARE OSOBE

Kvalitativne studije koje tematiziraju grad, tj. propituju sociokulturne i socioekonomske aspekte življene svakodnevice velikih i malih svjetskih gradova ili njihovih dijelova (primjerice, Kazepov 2007; Fischer-Nebmaier et al. 2015), svjedoče o gradovima kao žarištima društvenih nejednakosti; primjerice, s nejednakim mogućnostima na formalnom tržištu rada, segregacijom na osnovi roda, etniciteta te dobi. Generacijski aspekt zastupljen je kao česta tema u radovima koji problematiziraju urbane procese poput gentrifikacije. Upravo su stare osobe, kao stanari, često direktno i teško pogođene gentrifikacijom (usp. Svirčić Gotovac 2010; Gulin Zrnić 2013). Mnogi suvremeni gradovi svoj razvoj stoga anticipiraju i temelje na ideji inkluzivnosti u strategijama razvoja. Pred gradovima stoji izazov stvaranja inkluzivnoga *gerontopolisa*, a jedan od načina na koji se tom izazovu pristupa jest spomenuta paradigma aktivnog starenja.

U ovom će dijelu rada biti predstavljeni organizirani institucionalni modeli, programi i platforme u gradu Zagrebu vođeni paradigmom aktivnog starenja, neformalni načini na koje pojedinci direktno interveniraju u gradski prostor i sebi ga infrastrukturno prilagođuju, te načini na koje su stare osobe predstavljene u okviru vizualnih oglašivačkih sadržaja u javnom prostoru grada. Na navedena pitanja pokušalo se odgovoriti kroz (sudioničko) promatranje, intervjue i neformalne razgovore sa starim osobama te pripadnicima drugih dobnih skupina ne bi li se, prije svega, osluhnuo i prepoznalo pojedine istraživačke i konceptualne dublje niše za istraživanje starosti, što bi u metodološkom smislu odgovaralo kvalitativnom pristupu “utemeljene teorije” (Škrbić Alempijević et al. 2016: 44). Sudjelovanje u događanjima koja okupljaju stare osobe; kretanje kroz grad s fokusom na situacije u kojima su stare osobe akteri; kretanje kroz grad u pratnji starih osoba; fokus na vizualne i infrastrukturne sadržaje u gradu namijenjene starim osobama ili koji se referiraju na stare

osobe; razgovori s profesionalcima koji su uključeni u rad sa starijim osobama – to su sve bila prožimajuća i dinamična istraživačka mjesta, promatrana, doživljena i promišljena kao dio sociokulturnog konstruiranja starosti i kao elementi življenog iskustva starih osoba u gradu.

Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, koeficijent starosti²⁰ u Gradu Zagrebu iznosi 23,6%. Istovjetan, visok koeficijent zabilježen je i na hrvatskoj nacionalnoj i na europskoj razini (European Commission 2015. prema Bađun 2017: 20). Grad Zagreb, dodatno, “bilježi vidljivo smanjivanje udjela mlade populacije, uz porast udjela starije”, a pojedini dijelovi grada, poput središnjega gradskog područja, imaju veći udio starih osoba (usp. Klempić Bogadi i Podgorelec 2009: 242, 251–255).²¹ U Zagrebu se desetljećima odvija niz programa samostalnih učilišta, kulturno-umjetničkih, obrazovnih i karitativnih udruga²² te projekata za stare osobe.²³ Osim povremenih gradskih programa poput “Senior-servisa socijalne zadruge” provedenog tijekom 2011. i 2012. godine s ciljem promicanja socijalnog poduzetništva i samozapošljavanja,²⁴ na nivou zagrebačkih gradskih četvrti najdugotrajniji je gradski socijalni program za stare osobe “Projekt gerontoloških centara”, osmišljen i proveden u suradnji s Nastavnim zavodom za javno zdravstvo “Dr. Andrija Štampar”. Taj se projekt provodi od 2004. godine u gotovo svim gradskim domovima i prostorima mjesnih samouprava, u suradnji s organizacijama civilnog društva. Projekt je namijenjen “starijim sugrađanima koji nisu uključeni u sustav institucijskog zbrinjavanja” i “omogućava besplatno korištenje niza socijalnih usluga, što znači veću uključenost i poboljšanje sadržaja života osobama starije životne dobi”.²⁵ Projekt nudi sadržaje poput pomoći i njege u kući, poludnevnog boravka u prostorima domova za starije osobe, savjetovišta i zdravstvenih programa, kulturno-zabavnih i sportsko-rekreativnih programa, posudionice ortopedskih pomagala, SOS telefona, organizacije izleta, tribina, predavanja i sl. Kontinui-

²⁰ Prema objašnjenjima koje nalazimo u Popisu stanovništva iz 2011. godine (u sekciji *Metodološka objašnjenja*): “Koeficijent starosti jest postotni udio osoba starih 60 i više godina u ukupnom stanovništvu. Osnovni je pokazatelj razine starenja, a kad prijeđe vrijednost 12%, smatra se da je stanovništvo određenog područja zašlo u proces starenja” (<https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/censusmetod.htm>, pristup 20. 9. 2018.).

²¹ Grad Zagreb je u svojim dokumentima iskazao svijest o tim trendovima što se, primjerice, vidi u *Izvešću Akcijskog plana za 2017. Socijalnog plana Grada Zagreba 2014. – 2020.* ([http://web.zagreb.hr/Sjednice/2017/sjednice_skupstine_2017.nsf/0/C12581370033D600C125828F003A045F/\\$FILE/05%20Prilog%20-%20Sa%C5%BEetak.pdf](http://web.zagreb.hr/Sjednice/2017/sjednice_skupstine_2017.nsf/0/C12581370033D600C125828F003A045F/$FILE/05%20Prilog%20-%20Sa%C5%BEetak.pdf), pristup 11. 11. 2018.).

²² Primjerice, udruga “Prisutnost” je čest partner u projektima Grada Zagreba. Djelatnost udruge sastoji se od različitih aktivnosti – od pružanja praktične pomoći putem telefona i dvadesetčetverosatnog dojavnog dežurstva do organizacije i sudjelovanja u raznim događanjima koja promiču svijest o specifičnim potrebama starih osoba s naglaskom na promicanju njihovih prava (<http://prisutnost.hr/>, pristup 15. 8. 2018.).

²³ Primjerice, umjetničko-kulturni projekt *Umjetnost I kultura 54+* Etnografskog muzeja u Zagrebu, u okviru Europskih strukturnih i investicijskih fondova (<https://strukturnifondovi.hr/natjecaji/umjetnost-i-kultura-54/>, pristup 10. 11. 2018.) i projekt Europskog socijalnog fonda u okviru Operativnog programa Učinkoviti ljudski potencijali naziva *Umjetnost za kvalitetniji život osoba starijih od 54 godine*, Hrvatskog društva likovnih umjetnika (<http://www.hdlu.hr/2018/07/odobren-esf-projekt-umjetnost-za-kvalitetniji-zivot-osoba-starijih-od-54-godine-start/>, pristup 10. 11. 2018.).

²⁴ <http://www.senior-servis.org/index.php/projekti> (pristup 10. 9. 2018.).

²⁵ <https://www.zagreb.hr/projekt-gerontoloski-centri-grada-zagreba/5630> (pristup 10. 9. 2018.).

rani znanstvenoistraživački i edukacijski programi provode se u okviru Referentnog centra Medicinskog zavoda za zaštitu zdravlja starijih osoba – Centra za zdravstvenu gerontologiju Nastavnog zavoda za javno zdravstvo “Dr. Andrija Štampar”, pa je tako, primjerice, taj zavod donio opće preporuke za tjelesnu aktivnost starijih osoba u vidu brošure o važnosti tjelesne aktivnosti u starijoj dobi.²⁶ Osim niza predavanja, tribina i okruglih stolova kojima se stare osobe i ostale educira o psihofizičkim i sociokulturnim značajkama starenja, promovira se već više od desetljeća koncept “aktivnog starenja”, pod sloganima poput “Starost nije bolest” te “Starost treba aktivno i zdravo živjeti, a ne pasivno proživljavati”. Ove je godine na mrežnim stranicama Zavoda objavljen i vodič za aktivno starenje, u vidu petnaest točaka, praktičnih uputa, s eksplikacijom dijeljene odgovornosti: “(s)tarija osoba je suodgovorna za svoje zdravlje i funkcionalnu sposobnost uz suodgovornost svih interdisciplinarnih stručnjaka koji skrbe u zaštiti zdravlja starijih osoba.”²⁷

Institucionalna organizacija i koordinacija obrazovnih, kulturnih i društvenih aktivnosti starih osoba odvija se na nizu lokacija u gradu.²⁸ Osim političkih umirovljeničkih stranaka te gradskih umirovljeničkih saveza i udruga, gradskih tijela upravljanja, karitativnih vjerskih organizacija i kulturno-umjetničkih skupina, dvije su obrazovne i kulturne institucije čiji su programi ciljano namijenjeni starim osobama s ciljem unapređenja položaja starih osoba u društvu kroz obrazovanje i društveni angažman, te paradigmu “aktivnog starenja”. One u Zagrebu okupljaju i najveći broj starih osoba kao članova, volontera i polaznika. To su Sveučilište za treću životnu dob Pučkog otvorenog učilišta Zagreb te Zaklada “Zajednički put” Grada Zagreba. Sveučilište za treću životnu dob je začetnik obrazovanja za stare osobe u Hrvatskoj i dio je mreže obrazovnih institucija *The Third Age University* (U3A).²⁹ U prostoru Pučkog otvorenog učilišta Zagreb starim se osobama nudi mnoštvo obrazovnih programa: učenje stranih jezika, informatičke radionice, kreativne radionice, programi opće kulture, programi psihofizičkoga zdravlja te izvannastavne aktivnosti poput ekskurzija i stručnih posjeta. Sveučilište, osim biltena i brošura za polaznike te posebnih izdanja, objavljuje časopis pod nazivom *Treća mladost*, u tiskanom i u elektroničkom obliku. Sveučilište provodi i projekte volontiranja te surađuje na nizu europskih projekata namijenjenih starim osobama, primjerice Europskog socijalnog fonda. Sve to pod sloganom “Obrazovanje seniora tajna je dugovječnosti”. Važnost obrazovanja u starijoj kronološkoj dobi i kontinuiteta svoje programske usmjerenosti prema obrazovanju starih osoba, naglašavaju dugogodišnje voditeljice programa Sveučilišta, koje su danas u šezdesetim godinama:

²⁶ http://www.stampar.hr/sites/default/files/sluzbe/docs/2015/tjelesna_aktivnost_u_starijih_osoba.pdf (pristup 10. 9. 2018.).

²⁷ http://www.stampar.hr/sites/default/files/sluzbe/docs/2018/vodic_15_uputa_9_4_2018.pdf (pristup 10. 9. 2018.).

²⁸ Unazad nekoliko godina Zoološki vrt grada Zagreba organizira “volontiranje za osobe starije životne dobi”, a na volontiranje pozivaju riječima: “da bismo potakli međugeneracijsku povezanost, solidarnost i poticali aktivno starenje naših dragih sugrađana u zlatnim godinama, pokrenuli smo volonterski program za starije osobe. S obzirom na iskustvo i strpljenje umirovljenika vjerujemo da će oni na najbolji mogući način uvesti naše najmlađe posjetitelje u svijet životinja, a one pak starije naučiti nešto novo” (iz propagandnog letka Zoološkoga vrta grada Zagreba (www.zoo.hr, pristup 20. 8. 2018.).

²⁹ <https://www.u3a.org.uk/> (pristup 12 9. 2018.).

Nije program *ad hoc*, toga imate po gradu... sad će oni organizirati informatiku ovo, ono, naprave oni to, ali to stane. Mi imamo kontinuitet, naglašavamo kontinuitet dolaženja polaznika i našeg trajanja, naglašavamo obrazovanje, kognitivne sposobnosti jer mi se moramo nažalost po nečemu, naš put je težak, mi smo na tržištu, uvijek moramo biti korak ispred, mi si ne možemo dopustiti da stanemo. Naglašavamo taj široki spektar jedne programske ponude koja može naći za sve interese po nešto, ali možda najvažniji je taj kontinuitet u obrazovanju.

Kroz više od dva desetljeća programa uočava se viši prosjek godina polaznika, stalno prisutan veći udio žena polaznica te viši prosjek obrazovanosti polaznika, što doznajemo od voditeljice programa Sveučilišta:

Tu se okuplja jedna jezgra ljudi koja nosi to prethodno obrazovanje na višoj razini, jednog akademika smo imali na programima, bude sveučilišnih profesora, uglavnom, rekla bih, 70% je visokoobrazovanih.

Dugogodišnja voditeljica programa viši prosjek godina polaznika komentira i u odnosu na raniji kontekst restrukturiranja, privatizacije i tranzicije, devedesetih godina pa nadalje, kada su i masovna otpuštanja radnika i prijevremena umirovljenja poticala ondašnje novonastale umirovljenike na uključivanje u programe Sveučilišta za treću životnu dob:

Zanimljivo je to, prosjek godina se povećava, ove je godine 69, već prije prošle je bio 67, zadnjih par 65, a kada smo krenuli granica je bila 50 godina, a zašto, zato jer smo mi pustili, to je bilo doba prijevremenog umirovljenja masovno su firme propadale, i ljudi su ostali na tržištu rada bez ičega, pa smo mi rekli hajdemo uzeti ljude da se nečim bave, i tak je bilo, i sad ta generacija je nama došla kod nas do 75.

Zaklada “Zajednički put”, osnovana 2005. godine, nositelj je niza obrazovnih i kulturnih projekata te aktivnosti poput učenja stranih jezika, psiholoških, likovnih i filmskih radionica. Osigurava učenje hrvatskog jezika, primjerice konverzacijskim radionicama i interakcijom starih osoba i tražitelja azila, čime nastoji ojačati društveni položaj i integraciju obiju skupina. Zaklada je nositelj velike medijske kampanje za unapređenje društvenog položaja starih osoba pod geslom “Samo stariji. Ništa više”, kao i kampanje s uključenim donacijama pod nazivom “Punjač za seniore”. U kampanjama sudjeluju medijski eksponirane osobe (televizijski voditelji, glumci, pjevači) kojima su računalno simulirane više godine života i na taj način im prikazana lica kakva će izgledati u starosti, dok su glas, razgovjetnost i brzina kojima tekst izgovaraju nepromijenjeni. Zaklada provodi i interdisciplinarnе znanstveno-istraživačke projekte poput “Ljudska prava starijih osoba u Gradu Zagrebu” i “Nasilje u domovima za starije osobe u Gradu Zagrebu”, pokretač je “Psihološkog savjetovališta za starije osobe” te organizator godišnjih događanja poput plesne smotre i natjecanja (povodom Svjetskog dana plesa), Gerontotuluma na Zrinjevcu (povodom Međunarodnog dana starijih osoba) te specijaliziranoga sajma Pravo doba na Zagrebačkom velesajmu. Sva događanja medijski su znatno popraćena i dobro posjećena. Primjerice, Gerontotulum u parku Zrinjevac ili pak smotra i natjecanje plesnih skupina povodom Svjetskog dana plesa odvijaju se kroz nastupe plesnih grupa i pjevača, prigodan govor gradonačelnika i organizatora, nastupe raznih umirovljeničkih udruga, plesnih skupina te mažoretkinja. Park

i kazalište obiluju posjetiteljima, uglavnom starim osobama koje su i izvođači i publika. Polaznici Sveučilišta za treću životnu dob isključivo su i ciljano stare osobe, do te mjere da se u programe izleta, radi organizacijske pravednosti, ne uključuju članovi obitelji koji su drugih dobnih skupina, premda se povremeno kroz programe suradnje polaznici povezuju i s drugim dobnim skupinama. Zaklada “Zajednički put” ciljano uključuje stare osobe, ali i nastoji na programima povezati generacije, pa i članove obitelji, premda su sami polaznici uglavnom stare osobe, a predavači, administratori i voditelji pripadnici mlađih dobnih skupina. Šarolika je generacijska struktura volontera uključenih u rad Zaklade, među kojima su stare osobe, i to napose žene.

“Rodna asimetrija” (Čapo i Gulin Zrnić 2011: 33) prisutna je u programima obiju institucija; žene su većinske polaznice programa te više participiraju u volonterskom radu. Rodne segregacije veoma su zastupljene i pri neformalnim okupljanjima starih osoba u javnom prostoru, bilo da je riječ o sjedenju na klupama u parkovima, u aktivnostima kojima se stare osobe “spontano” grupiraju (boćališta, šah na klupama u naseljima, koji okupljaju isključivo muškarce) ili u prostorima gradskih knjižnica gdje se koristi internet, čitaju dnevne novine ili igraju društvene igre (koji okupljaju mahom muškarce), te onima trgovačko-uslužnog, privatnog karaktera, poput slastičarnica (u kojima dominiraju ženske grupe). Ove posljednje, slastičarnice, omiljena su ugostiteljska mjesta za druženje tijekom tjedna i vikendom jer, za razliku od “klasičnih” ugostiteljskih (caffe-bar) objekata, nisu pušački prostori. Važnost sigurnog, mirnog i nezadimljenoga mjesta, ugostiteljskog objekta, u kojemu će stare osobe sjesti i popričati, naglašavaju i svi voditelji programa u osmišljavanju aktivnosti vezanih za unapređenje kulturne, obrazovne i socijalne ponude za stare osobe u gradu. Božićno druženje Zaklade “Zajednički put” tako se odvijalo u ugostiteljskom objektu u centru grada, grijanom, mirnijem i kroz razne ranije programe starim osobama poznatom mjestu, a programi Sveučilišta za treću životnu dob također su nerijetko popraćeni dogovorenim ili neformalnim druženjima u ugostiteljskom objektu u blizini:

Baš treba kutak gdje će popiti na miru kavicu, gdje se ne puši, gdje će se skupiti i to je njihovo, ništa izvan toga im ne treba, skromno, ali nešto im treba, tak da na taj način te naše grupe funkcioniraju.

Kroz dosadašnje neformalne razgovore sa starim osobama tijekom sudjelovanja u zbivanjima u javnom prostoru, te kroz praćenje međugeneracijskih interakcija u javnom prostoru, pojam (manjka) poštivanja i (manjka) dostojanstva nametnuo se kao značajna tema u svim sferama – od privatne, obiteljske, do javne (javni prostori i javne institucije) (usp. Rusac et al. 2014). Kroz razna protestna zbivanja u gradu uočava se kako su stare osobe uglavnom u manjem broju dionici protestnih aktivnosti u gradskom prostoru, čak i kad ih se tema direktno tiče. U razgovorima se to (samo)ocjenjuje kao ukupni manjak samopoštovanja starih osoba i njihova priznanja u društvu, a tek manje kao nedostatak fizičke snage. Jedna je stara osoba u razgovoru istaknula kako je na prosvjedu protiv malih mirovina bila jedna od rijetkih prisutnih, a da njezine znanice i vršnjakinje nisu išle

na prosvjed jer, kaže, nisu vjerovala da bi se njihov materijalni i društveni položaj mogao time unaprijediti:

Ja srećom nemam tako malu mirovinu, ali sam otišla podržati traženje sindikata da se mirovine povećaju. Ali nije vam bilo puno ljudi. Pitam se zašto nisu bili na prosvjedu, vjerojatno jer misle da time ne bi ništa promijenili. Koga briga za starce, misle valjda.

Manjak kritičkog iskaza primjećuju voditelji programa za starije u odnosu na aktivnosti ponuđene institucionalnim programom:

U svojoj cijeloj profesionalnoj karijeri ne pamtim ako je tu netko zakucao i došao se žaliti na nastavnika, neće, jer to jednostavno ide sa starijom dobi, mudrost, ne znam ni ja [smijeh], ne zamjeraj se nikom, i bok.

Međutim, to se mijenja u situacijama kada odnosi među voditeljima, polaznicima, volonterima koji su međusobno raznih generacija, postanu bliskiji te kada se pokaže inicijalni interes za mišljenje starih osoba. Tada se stare osobe ohrabruju na komentiranje, predlaganje i kritiku, što sam kroz 2017. godinu zamijetila u participativnim aktivnostima i razgovorima u okviru filmskih radionica Zaklade “Zajednički put”.

U prosvjednim okupljanjima kojih su dionici stare osobe, dostojanstvo je čest pojam u prigodnim govorima i pratećim transparentima. Sredstva javnog prijevoza (tramvaji, autobusi) često su prostori neslaganja, verbalnih okršaja i nezadovoljstava, odnosno, prema percepciji starih osoba i prema načelu senioriteta – manjka poštivanja. (Ne)ustupanje sjedećih mjesta u tramvaju ili autobusu tako na dnevnoj osnovi predstavlja prijeporno mjesto koje nije povezano isključivo s tjelesnim mogućnostima osobe kojoj se mjesto ustupa, već predstavlja i istaknuto simboličko mjesto u međugeneracijskoj interakciji. Manjak dostojanstva i poštivanja starih osoba sugovornici pripisuju i tretmanu u javnim zdravstvenim ustanovama te administrativno-pravnim državnim i gradskim institucijama.³⁰ Osjećaju netransparentnosti i nepravde pridonose liste čekanja na mjesto u gradskim domovima za smještaj starih osoba (usp. Milosavljević 2014b; Hromadžić 2015), dileme, strahovi ili loša osobna iskustva s ugovorima o doživotnom odnosno dosmrtnom uzdržavanju (koji su česta tema organiziranih sajmenih aktivnosti namijenjenih starijim osobama) te strah od prevara na kućnom pragu, u trgovini, ili na ulici. U svrhu smanjenja izloženosti starih osoba prevarama, primjerice na kućnom pragu, “sugrađanima treće životne dobi” informativnim se letkom obratila Policijska uprava zagrebačka, u suradnji s Gradom Zagrebom i Vijećem za prevenciju Grada Zagreba, informirajući o mogućim načinima i tehnikama kojima nepoznata osoba na kućnom pragu može izvršiti prevaru ili krađu. Ranija društvena istraživanja, međutim, upravo su javni prostor (ulicu) potvrdila kao onaj na kojemu je prisutno kršenje prava starih osoba u kategoriji sigurnosti i osobnog dostojanstva: “na ulici se svakog petog ispitanika psovalo, vrijeđalo ili ismijavalo, svaki sedmi bio je okraden, a svakom osmom prijetilo se fizički” (Spajić-Vrkaš et al. 2013: 14).

³⁰ Prvi nacionalni portal za treću dob, Dug život.com, također, primjerice, ima slogan: “Pravo na dostojanstven život u starosti, Starim, pa što?” (<http://www.dugzivot.com/o-nama>, pristup 10. 8. 2018.).

Premda čine razmjerno brojnu skupinu stanovnika grada, a demografska kretanja pokazuju porast udjela starih osoba u društvu, stare osobe kategorizirane su kao ranjiva, socijalno isključena i marginalizirana skupina (Šućur 2006; Spajić-Vrkaš et al. 2013: 26). Stare osobe se u gradu Zagrebu izuzetno rijetko pojavljuju na reklamnim panoima, bilo primjerice izloga trgovina ili na mjestima oglašavanja u javnom prostoru.³¹ Primjer tomu je na više mjesta u gradu izvješena reklama za dioptrijske naočale koja je na plakatu imala šezdesetogodišnjaka s gustom i održavanom sijedom bradom, zamišljenog pogleda, s tetovažama na podlaktici. Takav je zavodljiv prikaz stare osobe rijedak. To je iznimka koja je, kroz nekoliko mjeseci pojavljivanja, privukla pažnju stanovnika grada. U sredstvima javnoga prijevoza tako sam svjedočila razgovoru među dvjema starim osobama koje su uočile reklamu i, smijući se, potihlo je komentirale kao neuobičajenu i “izvan kalupa”: “šta, sad su i stariji tetovirani?” Premda gradski prostori obiluju “jumbo-plakatom”, a “srebrna ekonomija” odnosno “srebrno gospodarstvo” dijelom su znanstvenoga, političkog i tržišnog prepoznavanja, stare osobe su se u periodu 2017. i 2018. godine na plakatima, osim spomenute reklame za naočale, pojavile iznimno rijetko. Pojavljuju se tek tada kada se komunicira prema starim osobama kao fokusnoj skupini. Većina plakata perpetuira “klasične” predodžbe o starosti koja nije aktivna. To su plakati za privatnu institucijsku skrb i smještaj starih osoba, koji često koriste zagasite ili pastelne (npr. sive) tonove boja i služe se sintagmama poput “zlatna dob”, “mirna dob”, “mirni dom” ili “tihi dom”. Takve sintagme odražavaju percepciju starosti kao razdoblja koje pretpostavlja mirnoću, a čiji su nositelji “mirni” i “tihi” (“utišani”?). Za razliku od toga Zaklada “Zajednički put” koristi društveno angažirani pristup; promiče drukčiji, afirmativan odnos prema starenju i starim osobama. Tako će plakat sajma Pravo doba koji se održava na Zagrebačkom velesajmu, a čiji se plakati mogu vidjeti svake godine u svibnju na nekoliko gradskih lokacija, biti obojan žarkim bojama, prikazivati nasmijan par, muškarca i ženu, u plesnom pokretu. Posjetitelji sajma i korisnici programa Zaklade nazivaju su “seniorima” i “superseniorima”, a sajam je posvećen “zrelim generacijama”.

Oglašavanje u javnom prostoru grada oblik je komunikacije i konstruiranja starosti u postmodernom društvu u kojemu se vrijednosti (re)produciraju i na taj način također (potencijalno) oblikuju svakodnevno iskustvo starenja u gradu. Reklamne se poruke u javnom prostoru³² i u zagrebačkom kontekstu teško mogu izbjeći (usp. Gjuran-Coha i Pavlović 2009). Njima smo izloženi kada se krećemo gradom željeli mi to ili ne. Ljubica Milosavlje-

---

³¹ I na široj razini pronalazimo potvrde tom izostanku prisutnosti starijih osoba u vizualnim, plakatnim sadržajima u javnom prostoru i javnoj sferi. Vidjeti primjerice u analizi Ljubice Milosavljević koja je razmatrala konstruiranje i predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklamama u Srbiji (Milosavljević 2012: 102). Pozitivni pomaci primjećuju se tek sporadično, primjerice u Japanu (Prieler et al. 2014). Iznimku u televizijskim programima čini reklamiranje proizvoda koji su namijenjeni starim osobama (primjerice, kozmetički proizvod za čišćenje zubne proteze), gdje su protagonisti (“mlađe”) stare osobe. Primjećuje se kako su u reklamama stare osobe najčešće u društvu (mlađih) članova obitelji i pojavljuju se u reklamama koje nisu namijenjene starim osobama: “stara lica u reklamnim kampanjama svedeni (su) na dva osnovna tipa – starac negativac ili starac izgubljen u vremenu i prostoru” (Milosavljević 2012: 102). Reklame se izgrađuju “na stereotipima. Jedino što ih razlikuje jeste stepen negativnosti koji je u njih ugrađen” (isto: 110).

³² Dodatno i u virtualnom, no to nije predmet bavljenja u ovom radu.

vić te sadržaje objašnjava konceptom “kontejnera vladajućih stavova” (Milosavljević 2012: 85) kada govori o idejama i oblikovanju reklamnih poruka te ističe kako se u reklamama “principom životnosti” (isto: 86) nastoji doprijeti do što veće publike (potrošača). Taj princip funkcionira na način “da ono što je lako prepoznatljivo većini primalaca poruke i ono sa čim se ta većina slaže, uz određena ‘prevođenja’ koja su rezultat intervencije kreatora, bude sjedinjeno sa probranim karakteristikama određenog proizvoda u cilju njegovog što boljeg plasmana na tržištu (isto), te komentira kako ti sadržaji istodobno odražavaju postojeće kolektivne, društvene vrijednosti, regeneriraju ih te povremeno oblikuju nove pa u tom smislu možemo i naslućivati izrazito slabu zastupljenost starih osoba kao njihovih protagonista, što ih čini veoma problematičnima ako ih sagledamo u kontekstu javnog prostora kojim dominiraju i koji “zakupljuju” te nemogućnosti pojedinaca da se, kretanjem gradom, na ovaj ili onaj način njima ne izlaže.

Konačno, etnografski materijal koji otvara prostor i potrebu za daljnja istraživanja čine situacije i neformalna okupljanja starih osoba u gradu, koje bih istraživački pratila katkad ciljano, a katkad usputno, a koje čine raznovrstan neformalni dio aktivnosti starih osoba u gradu, kao i stvaranja grada. Gradska infrastruktura ulica, stepenica, prolaza, povišenih dijelova, rupa u pješačkim zonama, nedostatak klupica – uobičajeni su motivi na koje se u razgovoru referiraju stare osobe kao na nešto što ne samo da nije adekvatno za lako, nesmetano ili ugodno kretanje pješaka, starih osoba, kroz grad, već je, kako to ističu u razgovorima, percipirano kao opasno. Neki to prihvaćaju kao danost, dok neki aktivno i neformalno interveniraju u gradski prostor, preciznije i najčešće, u mali segment gradskog prostora kojim se dnevno kreću: sami sade ili povezuju vjetrom polomljeno ili nagnuto drveće, postavljaju “klupice”, priručna manja mjesta za sjedenje u vidu manjih drvenih spojenih daščica, povezuju novim daskama oštećene klupe, nose sa sobom jastučice za sjedenje na tvrdim drvenim klupama ili hladnim metalnim klupama u okviru staklom natkrivenih stajališta gradskoga prijevoza, vezuju ulazna vrata zajedničkih prostorija stambenih zgrada špagom koja je trajno ovješena o kvaku i koja se dnevno koristi za držanje vrata otvorenima radi lakšeg dnevnog kretanja starih osoba pri ulasku i izlasku iz zgrade, sade grmlje i cvijeće pred stambenim zgradama, hrane ulične životinje (mačke, golubove), dozidavaju nagibe na mjestima gdje pješački prostori izlaze na cestu i previsoko je za jednostavno spustiti se hodalicom, organiziraju među zajednicom stanara izgradnju i dogradnju manjih, često pomičnih, rampi na ulaznim stepeništima zgrada i sl.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rad je zamišljen kao postavljanje teme starenja u okvir etnologije i kulturne antropologije te kao prilog kvalitativnom, etnografskom i sociokulturnom promišljanju odnosa starih osoba i grada. Istraživanje je uključivalo kvalitativne tehnike istraživanja. Osim polustrukturiranih intervjua, to su bili neformalni razgovori, promatranje (sa sudjelovanjem) u raznim

obrazovnim i kulturnim aktivnostima za stare osobe te praćenje medijskoga i oglašivačkog (reklamnog) diskursa u javnom gradskom prostoru. Istraživanje je bilo usmjereno na dilemu o homogenosti ili heterogenosti te populacije; na uključenost i prepoznavanje starih osoba kao (aktivnih) dionika javnoga prostora; te na pitanje o pojedinim gradskim lokacijama na kojima stare osobe jesu, ili nisu, prisutne i vidljive, te na koji način. Kronološka dob i umirovljenički status ne bi trebali u istraživanjima biti isključive odrednice za promišljanje starih osoba u gradu i starosti. Da je riječ o heterogenoj skupini, već je uočeno u nizu kvalitativnih antropoloških studija starenja spomenutih u radu. Riječ je o “populaciji koja izmiče jednoznačnom svrstavanju u kategorije” (Čapo i Kelemen 2017: 253). Višestrukost identiteta ključna je karakteristika onih s kojima se boravilo i komuniciralo u ovom istraživanju, a to su razne “generacije” “starih” osoba, tj. dobno heterogena skupina pojedinaca, obilježena dodatno i raznim identifikacijama – rodnim, etničkim, obrazovnim, klasnim, socijalnim, medicinsko-zdravstvenim itd. Nerijetko ih je objedinjavala tek zajednička, odnosno istovremena participacija u određenim kulturnim, obrazovnim i sportskim aktivnostima namijenjenima “starijima”, a razlikovali su se prema individualnim interesima i mogućnostima pridruživanja, okolnostima (u okviru svojih obitelji) da raspolažu “slobodnim vremenom”, prilikama, a i kronološkoj dobi u kojoj su ostvarili pravo na umirovljenički status. Velike su razlike i u prezentaciji, naraciji i samopercepciji vlastite “starosti”, često s autoironijskim pristupom vlastitoj kronološkoj dobi (pripisujući joj pritom afirmativne i/li negativne konotacije). Sva ova zapažanja o heterogenosti starih osoba proizlaze iz kvalitativno usmjerenog istraživanja i urbanog konteksta (glavnoga grada) koji načelno omogućuje raster dnevnih sadržaja, lokacija i mogućnosti pridruživanja programima i aktivnostima “za starije”, od kojih je velik broj besplatan i u javnom prostoru grada. Neki se dionici tih aktivnosti na dnevnoj razini suočavaju sa siromaštvom, imaju iskustvo ograničenih resursa i participiraju u sferi neformalne ekonomije, ali nalaze i način za sudjelovanje u (besplatnim) aktivnostima pojedinih umirovljeničkih udruga te različitim događanjima, sudjelovanje koje nije vođeno isključivo ekonomskom motivacijom i potrebama³³ nego i interesom za kulturne ili protestne elemente aktivnosti. Neke su aktivnosti starih osoba koncentrirane oko institucija i udruga, a neke se organiziraju i odvijaju neformalno (kroz individualna i šira neformalna okupljanja starih osoba, te male, neformalne infrastrukturne intervencije u gradskom tkivu), znatno duže od institucionalno podržanih i organiziranih programa okupljenih oko ideje “aktivnog starenja”. Rodna dimenzija je ona najistaknutija prema kojoj se može govoriti o homogenosti starih osoba u okviru organiziranih događanja. Žene redovito čine većinu polaznika i volontera. To nameće buduću potrebu za znanstvenim pojašnjenjem uočene i sveprisutne rodne asimetrije.³⁴ Nadalje, kroz oglašavanje

³³ Primjerice, sakupljanje povratne ambalaže (plastičnih i staklenih boca iz kanti za otpad) koju trgovine otkupljuju kao otpad za recikliranje nekomu čini glavni mehanizam preživljavanja, a nekomu dodatni neformalni prihod (Rubić 2017: 161, 220; Gašparović 2018).

³⁴ Etnički je kriterij također mogući element daljnjih istraživanja iskustava starosti i starenja u Zagrebu, jer je zamiječeno kako, primjerice, zajednice obrtnika zlatara i pekara s Kosova, koji generacijama žive u Zagrebu, tradicionalno i redovno upošljavaju stare osobe, (muške) članove obiteljskoga zanatskog kruga, čak i u visokoj starosti (Rajković Iveta i Geci 2017: 289).

u javnom prostoru uočava se kako je odnos starih osoba i grada dinamičan, kompleksan i u mnogočemu prijeporan. Jednoobrazno i stereotipno se re(produciraju) starost, ali postoje iznimke koje u gradu unazad nekoliko godina afirmiraju starost kao *pravo doba*. U programima i oglašivačkim porukama u javnom prostoru grada tako se postupno kroz razne aktivnosti Zaklade “Zajednički put” i Sveučilišta za treću životnu dob Pučkog otvorenog učilišta Zagreb nudi drukčija i pozitivna slika starenja (pozivanjem, između ostalog, na paradigmu “aktivnog starenja”). U stvaranju te drukčije slike sudjeluju i same stare osobe, kao volonteri, organizatori, suradnici i korisnici programa, čime pridonose postupnoj, ali dinamičnoj transformaciji grada (*gerontopolisa*) sa starim osobama kao akterima u stvaranju (inkluzivnijega) grada.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Ambrosi-Randić, Neala i Marlena Plavšić. 2008. *Uspješno starenje*. Pula: Društvo psihologa Istre, Istarska županija, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Bađun, Marijana. 2017. “Financiranje domova za starije i nemoćne osobe u Hrvatskoj”. *Revija za socijalnu politiku* 24/1: 19–43. <https://doi.org/10.3935/rsp.v24i1.1370>
- Bara, Mario i Sonja Podgorelec. 2015. “Društvene teorije umirovljenja i produktivnog starenja”. *Etnološka tribina* 38: 58–71.
- Čapo, Jasna i Valentina Gulin Zrnić, 2011. “Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta”. U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 9–65.
- Čapo, Jasna i Petra Kelemen. 2017. “Zagreb očima međunarodnih migranata. Značenja, potencijali i (re) skaliranja grada”. *Studia ethnologica Croatica* 29: 251–276.
- De Bovoar, Simon. 1987. *Starost*, 1, 2. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Diamond, Jared. 2012. *The World Until Yesterday. What Can We Learn from Traditional Societies?* New York: Penguin Group.
- European Commission, 2014. *Population Ageing in Europe. Facts, Implications and Policies*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_reviews/kina26426enc.pdf (pristup 5. 9. 2018.).
- Fischer-Nebmaier, Wladimir, Matthew P. Berg i Anastasia Christou, ur. 2015. *Narrating the City. History, Space, and the Everyday*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Gašparović, Ena. 2018. *Boce koje život znače. Konstrukcija percepcije sakupljača boca*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Gjuran-Coha, Anamarija i Ljiljana Pavlović. 2009. “Elementi reklamne retorike u hrvatskim reklamnim porukama”. *Fluminensia* 21/1: 41–54.
- Grandits, Hannes, ur. 2010. *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. The Century of Welfare: Eight Countries*, 1. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Gruden, Vladimir. 2013. “Stariji ljudi trebaju naučiti uživati u sebi i vlastitoj vrijednosti (Intervju)”. *Zagrebačka retro(per)spektiva 2012. Europska godina aktivnog starenja i solidarnosti među generacijama*. Zagreb: Grad Zagreb, Dom za starije i nemoćne osobe “Park”. Dostupno na: <https://www.zagreb.hr/UserDocImages/arhiva/Retroperspektiva%20za%20web.pdf> (pristup 1. 9. 2018.).

- Gulin Zrnić, Valentina. 2013. "Nema alternative(?). Urbane promjene u Zagrebu na prijelazu stoljeća". U *Hrvatska svakodnevnica. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Gulin Zrnić, Valentina, Nevena Škrbić Alempijević i Josip Zanki. 2016. *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Hromadžić, Azra. 2015. "Where were they until now? Aging, Care and Abandonment in a Bosnian Town" / "A gdje su oni bili dosad? Starenje, skrb i napuštanje u jednom bosanskom gradu". *Etnološka tribina* 45: 3–57.
- Katz, Stephen i Toni Calasanti. 2015. "Critical Perspectives on Successful Aging. Does It Appeal More Than Illuminates?". *The Gerontologist* 55/1: 26–33.
- Kazepov, Yuri, ur. 2007. *Cities of Europe. Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Kelemen, Petra, Tihana Rubić i Nevena Škrbić Alempijević. 2017. "Projekt 'Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet'". *Studia ethnologica Croatica* 29: 584–589.
- Klempić Bogadi, Sanja i Sonja Podgorelec. 2009. "Ostarjeti u gradu. Primjer Zagreba". *Sociologija i prostor* 47/3: 241–262.
- Milosavljević, Ljubica. 2012. *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Etnološka biblioteka.
- Milosavljević, Ljubica. 2014a. *Antropologija starosti. Penzije*. Beograd: Etnološka biblioteka.
- Milosavljević, Ljubica. 2014b. *Antropologija starosti. Domovi*. Beograd: Etnološka biblioteka.
- Podgorelec, Sonja i Sanja Klempić. 2007. "Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj". *Migracijske i etničke teme* 23/1–2: 111–134.
- Podgorelec, Sonja. 2008. *Ostarjeti na otoku. Kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Prieler, Michael, Florian Kohlbacher, Shigeru Hagiwara i Akie Arima. 2014. "The Representation of Older People in Television Advertisements and Social Change. The Case of Japan". *Ageing and Society* 35: 1–23.
- Rajković Iveta, Marijeta i Rina Geci. 2017. "Albanski zlatari i pekari s Kosova u Zagrebu. Migracije i etničko poduzetništvo". *Studia ethnologica Croatica* 29: 279–303.
- Rubić, Tihana i Carolin Leutloff-Grandits. 2015. "Creating a Familiar Space. Child Care, Kinship and Community in Postsocialist New Zagreb". U *Narrating the City. Histories, Space, and the Everyday*. Wladimir Fischer Nebmaier, Matthew P. Berg i Anastasia Christou, ur. New York: Berghahn Books, 219–242.
- Rubić, Tihana. 2017. *Nezaposleni u gradu. Antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Rusac, Silvia, Dorijan Vahtar, Ines Vrban, Jasminka Despot Lučanin, Sanja Radica i Vedrana Spajić-Vrkaš. 2014. *Narativi o dostojanstvu u starijoj životnoj dobi*. Zagreb: Zaklada "Zajednički put". Dostupno na: http://superseniiori.hr/app/uploads/2016/05/Narativi-o-dostojanstvu-u-starijoj-z%CC%8Civotnoj-dobi_ispravljeno-2.pdf (pristup 1. 9. 2018.).
- Spajić-Vrkaš, Vedrana, Ines Vrban i Silvia Rusac. 2013. *Prava osoba starije životne dobi u Gradu Zagrebu. Pilot istraživanje*. Zagreb: Zaklada "Zajednički put". Dostupno na: <http://wp.ffzg.unizg.hr/hre-edc/files/2015/03/Pilot-istra%C5%BEivanje-Prava-osoba-starije-%C5%BEivotne-dobi-u-Gradu-Zagrebu.pdf> (pristup 1. 9. 2018.).
- Statističke informacije Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje* 16/2. 2018. Dostupno na: http://www.mirovinsko.hr/UserDocsImages/publikacije/statisticke_informacije/2018/2/Statisticke_informacijeHZMOa_2_2018_srpanj2018.pdf (pristup 2. 11. 2018.).
- Svirčić Gotovac, Anđelina. 2010. "Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba". *Sociologija i prostor* 48/2: 197–221.

- Škrbić Alempijević, Nevena, Sanja Potkonjak i Tihana Rubić. 2016. *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Špan, Maja. 2000. *Obrazovanje starijih ljudi. Tajna dugovječnosti*. Zagreb: Pučko otvoreno učilište Zagreb.
- Šućur, Zoran. 2006. "Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj". *Revija za sociologiju* 37: 131–147.
- Tymowski, Jan. 2015. *European Year for Active Ageing and Solidarity between Generations (2012). In-depth Analysis of the European Parliamentary Research Service*. Brussels: European Union. Dostupno na: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/536344/EPRS_IDA\(2015\)536344_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/536344/EPRS_IDA(2015)536344_EN.pdf) (pristup 10. 9. 2018.).
- Zrinščak, Siniša. 2012. "Aktivno starenje, rodna ravnopravnost i socijalna uključenost". *Revija za socijalnu politiku* 19/1: 73–81. <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i1.1065>

PRACTICES AND NARRATIONS OF AGING IN ZAGREB

The paper presents an ethnological and cultural-anthropological reflection of aging and possible approaches to age research based on preliminary field observations of practice and narratives on age and aging in the Croatian capital, Zagreb. The anthropology of aging, the anthropology of the city and the anthropology of family and kinship, as well as the concepts of city-making, public space and active aging, are employed. The paper starts with a description of previous sociocultural research of age. The concept of active aging is critically discussed, and the practices and narrations of age in the context of the Croatian capital are ethnographically described. Attention is given to the specific characteristics of informal and formal practices of old people in the city and advertising discourse within public space advertising. The study presents an analysis of the relationship between aging and the city, age and urban (public) space, and a reflection on the "active aging" paradigm.

Keywords: Zagreb, old people, (active) aging, city-making, public space, ethnological and cultural-anthropological research